

## Az angol unitáriusok londoni akademiájának rövid ismertetése.

---

Azt hiszem, alig van egyházunknak oly tagja, ki ha nem olvasott is, legalább ne hallott volna amaz, egyházi életünkre oly nagy befolyásu tényről, mely szerént angol hitfeleink 1859-ben londoni akademiájukon egy oly alapítványt tettek, melyen minden évben két erdélyi unitárius ifju 50—50 fnt sterlinggel (egy fnt sterl. 10 pft.) segítettvén, fele költséggel képezheti magát az annyira fontos és teljes bibliai készütséget igénylő papi hivatalra. Ez alapítványt angol atyánkfiai szivességéből először e sorok írója vala szerencsés élvezni, ki azt gondolja, hogy az angol unitáriusok londoni akademiájának ez igen rövid ismertetése némi érdekléssel fog birni az ezen intézettel teljesen ismeretlenek előtt, és tájékozhatási tért nyit fel azon ifjak számára, kiket egyházközönségünk ez alapítványra Londonba felküld.

Mielőtt azonban egyenesen rátérnénk angol hitrokonink jelenlegi londoni akademiájának — melyet ezután „Manchester New College“-nak fogunk nevezni — ismertetésére, hogy a dolgot tisztábban megérthessük és az intézet szellemét könnyebben fel-foghassuk, menyjünk kissé előbbre, s lássuk meg, mi volt az az ok, mely Angliában a disszenterek \*) különböző hitfelekezeteit, s illetőleg az unitáriusokat arra vezette, hogy magoknak a nemzeti egyetemekkel szemben külön intézeteket alapítsanak; végre hogy milyen volt ez intézetekben a szellem és tanítási módszer.

Angliának valamint a vallás, ugy az általános irodalom történetében egyik legnevezetesebb jellemvonása a disszenterek csaknem minden egyes felekezetével összekötött akademiái intézetekben áll, melyeket azok ama célból alapítanak, hogy egyházaikat tudományos és alkalmas papokkal lássák el, s az ifjaknak kellő

---

\*) Disszentereknek nevezik Angliában mindazokat a különböző vallásfelekezeteket, melyek az uralkodó anglican vagy is episcopalis vallástól különböztek.

szabadelvű nevelést adjanak. A két régi egyetem, az oxfordi és cambridgei, a nevelés nemzeti székhelyeiül vala alapítva. És e két intézetnek, az alapítók kegyes céljához hiven alapítottási céljának meg is kell vala felelnie. De mivel ezek felügyelete kizárólag az uralkodó egyház papjai kezébe volt adva, kik e korlátlan felügyeleti hatalmuknál fogva azokban a nevelés és tanítás egész folyamát az uralkodó vallás szellemében és érdekében vezették: a disszidenteket sem el nem ismerték, sem meg nem türték azok egyikében is. Előttök a helyett, hogy a tanulók kezébe a józan tudományosság fátylóját adnák, melynek világánál az igazságot kiki a maga számára kutathassa a szabadvizsgálódás terén, az vala a főcél, hogy a tanulókat egy külön felekezet párthiveivé neveljék. Egy tanuló sem részesülhetett azokban a javalmakban, melyeket az elődök általában a nemzet számára biztosítának, a nélkül, hogy legalább külsőleg és ideiglenesen az uralkodó egyház rendszabályaihoz ne kelljen alkalmazkodnia; egyszóval, minden disszidentnek, ki ez egyetemekbe lépett, tanulása végeztéig proselytává kelle válnia. Aláírásták az egyház tanczikkeit egyetembe lépéskor oly gyermekkel, kiknek fogalma sem volt az azon czikkekből foglalt és vitatott pontok különbözéseiről.

E hatalom türelmetlenké tévé az uralkodó egyház papjait és egyetemek főnökeit a disszidentek irányában, és e türelmetlenség végtére odáig fejlődött, hogy a disszidentek minden igaz ok nélkül végkép kizárattak az oxfordi és cambridgei egyetemekből. A disszidentek ily igaztalanul megfosztva látván magokat a nemzeti egyetemektől, érezték, hogy a hiányt a mennyire lehet fedezni első feladatuk, mit oly szorongató körülmények közt, milyen ez időben a disszidenteké vala, midőn annyira nyomatva valának, csak magánintézetek felállítása által vala lehetséges, — azért is, mert iskoláiknak nyilvános jellemet adni a törvény tiltá; következőleg a disszidentek már a „türelmi parancs“ előtt, különösen pedig az „Act of Uniformity“<sup>1)</sup> hozása után több magánintézetet állítának fel. Nem azért ugyan, mintha e magánintézeteket pár-

<sup>1)</sup> Az „Act of Uniformity“ (egyformasági acta) 1662-ben hozott. Ez acta ráparancsolt minden papra, hogy azt vallja, a mit a köz-imakönyv élébe szab, és egynek sem engedte meg, hogy isteni-tiszteletet tartson, ki azt nem az uralkodó egyház szellemében és szertartásai szerint tette. Továbbá, sem az egyházi, sem a világi rend levőknek nem engedte meg, hogy az egyház tanaitól és szertartásaitól bármi kevéssé különbözzenek. Az eredmény az lett, hogy 2000 pap lépett ki az egyházból, kiknek legnagyobb része unitáriussá lett, egy kisebb része az orthodox disszidentek tanait fogadta el.

vonalba akarnák tenni, és versenyzőkül léptetni fel az oxfordi és cambridgei egyetemekkel, hanem csupán ideiglenes menedékhelyekül, abban a hitben, hogy eljönnek a napok, midőn a válaszfalak leomlanak, és a megszorítások ez egyetemekbe való belépésnél meg fognak semmisülni. Ez azonban mindeddig csak kegyes ohajtás maradt.

A forradalom után, midőn a disszenterek törvényesen elismertettek, e magánintézetek állandóbb intézetekké, akademiákká változtak. Ilyen volt a mult század második felében alapított warringtoni akademia, jeles antitrinitarius oktatóival, mint Dr. Taylor, Aikin, Priestley, és Wakefield, mely mintegy átmenetet mutat a régi magánintézetből a jelen disszenter akademiába, hol nem csak egy tanító volt mint amazokban, hanem a tudomány külön ágai már szakértő férfiakra bizattak. Ilyen volt az unitáriusok által 1786-ban alapított manchesteri akademia is, mely alapját tevé a jelenlegi londoni „Manchester New College“nek.

Ha már jelen gondolkozásmódunkkal ama magánintézetek szervezetére visszapillantunk, látni fogjuk, hogy azokban a tanítási módszer korlátolt volt, midőn egy oktató volt a tudományok minden ágára, az intézetek nagyon kevés kötetből álló könyvtárral és éppen semmi physikai apparatussal nem bírtak, melyek által legalább magán úton az észnek kellő művelést lehetett volna adni. Ezek mindenesetre nagy hiányok voltak; azonban e visszapillantás alkalmával nem kell felednünk, hogy ez akademiák főképp papnöveldék voltak. A tanítvány egész figyelme arra a törekvésre való irányozva, mely őt képesítendő vala szent hivatására. A tanító készségére és jellemére nézve mindig felekezete jelesbjei közül való volt, kinek terjedelmes összeköttetése volt a társadalom magasabb köreivel, s ki hosszas előkészületi tanulmányok által képesíté magát e pályára. Saját felelősségére munkálván, és semmi egyetemi megszorítás által nem levén megkötve, szabadságában állott a kor újabb eszméit bevinni tanításába, és azokat teljes szabadsággal megvizsgálni. E kis intézetekben az oktató nagy és egyes befolyással bírt. A hol ez alkalmas és népszerű volt, lelke az egész társaság mozgó rugójává lön, és befolyása alatt az ifjú lelkeben mélyebb vallásos benyomás, s az igazság és szabadság iránt forróbb buzgalom ébredett, mint egy nagy egyetem fenytéke alatt. A legnevezetesebb tárgyakban a tanító tanításait rövid fejezetekbe szedte, terjedelmes hivatkozásokkal jeles írók munkáira magánta-

nulás végett, úgy hogy a tanító előadása vezérfonal volt a tanulóknak tanulmányozásaiban. A cél az vala, hogy az ifjuban a vizsgálódó szellemet fölébresszse, s eszét gondolkodáshoz szoktassa.

A tantárgyak ezekben az intézetekben logica, metaphysica, ethica, természettan, mathematica, classicus nyelvek és történelem voltak, melyek a tanulót a hittudomány magasabb ágaira előkészítették. Az ethica és theologia alapkérdéseit magokban foglaló vizsgálódó tudományokat elejébe tették a történelmi és tisztán nyelvészetiinek. A theologia tanításánál a tanítók a tanítványoknak a legnagyobb vizsgálódási szabadságot engedték. Nem ragaszkodtak vakon egyik vagy másik felekezeti nézeteihez, hanem felvették néha a Calvin, máskor a Remonstransok, máskor a Baxter, máskor meg a Socinus nézeteit, s azt fogadták el, a mely ezek összehasonlítása után előtök tisztábbnak és igazabbnak látszott. A tanítók főgondja vala kerülni minden dogmatismust, tanítványaikba egyetemes érzelmeket önteni, és óvni mindattól, mi a tudománynak ellenére van.

Egy intézet sincs ma Angliában, melyet minden tekintetben össze lehetne hasonlítani a régi dissenter akademiákkal. Azokban a belső fegyelem szorosságával és a tanórák rendes beosztásával össze vala kötve a házi élet kelleme és szentsége. A tanulók a tanító családjával közel viszonyban állottak, ki az ifjak nyers természetét a világ férfiai képességeivel mérséklé. Az ifjakat, kik magokat a papi pályára szánták, hivataluk fontosságának és méltóságának érzete hozta ez akademiákba, hol növelte azt a hely szokása és befolyása, mely egyszersmind mélyen behatott az ifjunak minden tanulása-, és vizsgálódásába. Az akademiák rendes fegyelmének nagy részét vallásos gyakorlatok képezték. A tanuló és tanító nem állván oly messze egymástól, mint egy egyetem hallgatója és tanára, érezték, hogy naponta közelebb vonja őket egymáshoz az imának ama szent köteléke, mely egy keresztény család békéjét és egységét fentartja, és biztosítja.

Helyén lesz ide igtatni a warringtoni akademia egyik jeles tanárának Dr. Taylor Jánosnak előadásai megnyitásakor tanítványaihoz intézett beszédéből egy néhány pontot, melyből tisztán át lehet látni, minő szellemben tanították a dissenter akademiákban a theologiai tudományokat: „Komolyan kérem önöket az igazság Istenének, és a mi urunk Krisztus Jézusnak nevében, ki az út, az igazság, és az élet, s kinek ítélőszéke előtt önöknek meg kell jelenniök. 1.) Hogy jelen vagy jövő minden vallásos tanulmányozá-

saikban és vizsgálódásaikban figyeljenek szakadatlanul, gondosan, részrehajlatlanul és lelkiismeretesen a szent iratokban, vagy a dolgok természetében levő evidenciákra és a józan ész sugallataira; óvatosan őrizkedvén a képzelődés rohamaitól és az alaptalan hozzávetés hamisságaitól 2.) Hogy semmi általam tanított vagy előadott elvet vagy nézetet el ne fogadjanak, ha azt önök előtt a kijelentés és a dolgok evidenciája nem igazolja. 3.) Hogy ha valamely általam előadott, vagy önök által elfogadott elv vagy vélemény önöknek kétségesnek vagy hamisnak tetszik, — az ily elvet vagy véleményt vessék el egészen. 4.) Hogy önök lelköket tartsák nyitva az evidenciák előtt, hogy vetközzenek le minden előítéletet és felekezetiességet, hogy igyekezzenek békében élni minden keresztény atyjokfiával, és hogy állhatatosan tartsák meg magoknak is, szabadon engedjék meg másoknak is az ítélet és lelkiismeret elidegeníthetetlen jogait.“<sup>1)</sup>

A tudomány és kegyesség emez elvonult székhelyein képződött a regi dissenter pap jelleme. Itt sajátítá el az értelmi szabadság és szellemi komolyság amaz egységét, a mérséklet amaz egyetemességét, a vallásos igazság és polgári szabadság ügye iránti ama buzgalmat, és amaz erős törekvést az ismeret és nevelés előmozdítására, mely befolyásánál fogva annyira hatott a mult században a közép osztályra, s oly erős lökést adott a polgáriásodásnak a vidéki élet felsőbb köreiben.

És már ennyi előzmény után térjünk rá a „Manchester New College“-ra.

1786-ban febr. 22-kén Manchesterben és környékén egy néhány tekintélyes és befolyásos unitárius ember szövetkezett abból a célból, hogy egy intézetet alapítson, mely teljes és rendszeres akadémiai nevelést adjon a papi hivatalra készülőknek, s előkészületi oktatást más tudományos, polgári és kereskedelmi pályára szándékozóknak; és a mely nyitva legyen különbség nélkül minden vallásfelekezeti ifju előtt. E terv végrehajtására akadémiai épületet építettek, és folyt a tanítás 1803-ig, — ekkor a theologiai osztálylyal összekötött körülmények az intézetnek Yorkba áttételét tevék szükségessé.

<sup>1)</sup> Lásd *The Lives of Eminent Unitarians*, by W. Turner, London ed. 1840. 337 lapját.

Harminczhét év mulva, t. i. 1840-ben Manchester New College visszavitetett alapítatási helyére, oly szervezeti módosításokkal, melyeket a tapasztalat, a tudomány akkori állása és új nevelési intézetek emelkedése megkívánt. Leglényegesebb változást az a körülmény idézett elő, mely szerint az akadémia kapcsolatba hozatott a londoni egyetemmel, melynek a célja, a mint a királyi Charta mondja, az, hogy „rendes és szabad nevelést adjon ő felsége a királyné minden osztályu és felekezetü alattvalóinak különbség nélkül.“<sup>1)</sup> Ugyan is a Yorkban tanított tanfolyam a nevelésügyi ministerium előtt teljesen kielégítőnek látszott arra nézve, hogy a londoni egyetemmel kapcsolatba tétessék; és egy 1840 febr. 28-ról kelt királyi charta által az akadémia egyenlő lábra állított a londoni egyetemhez tartozó többi collegiumokkal, mint a londoni King's College, University College, Owen's College, Manchester, Presbyterian College, Carmarthen stb. E kapcsolat következtében a tanszerkezeten kellő változtatások történtek. Némely tantárgyakat, mint a történelem, és classikai nyelvek, melyeket eddig egy tanár tanított, egymástól elválasztottak, és külön szakértő férfiakra bízta, hogy a nevelés a tudomány minden ágában kiegészítve legyen.

E szervezet szerint folyt a tanítás 1853-ig. Ekkor hitfeleink jelesebbjei átlátván, mekkora előnyt nyujthat az egyetemi tanulóknak a fővárosi helyzet, az akademiának Londonba áttételét sürgették. Ez már nem vala kis feladat; mert az akademiának Manchesterből másodszeri elmozdítása elébe a manchesteriek nehéz akadályokat gördítettek, — melyeket azonban londoni hitfeleink ernyedetlen munkásságának sikerült elmozdítani, és az akadémia october 14-én 1853-ban áttétezt Londonba, az egyetem egyik collegiumának, az „University College London“-nek tőszomszédságában levő épületbe, az ugynevezett „University Hall“-ba.

A „Dissenter's Chapel Bill“ királyi megerősítést nyert 1844-ben Julius 19-én. Ugyan e hó 20-kán a vallás-szabadság ez elismerésének emlékeül több tekintélyes unitárius ember alapította a „Hall“-t, abból a célból, hogy az ifjak szállást és oktatást kapjanak itt a theológiában és moral-philosophiában, melyeket a londoni egyetemen nem tanítottak. Az épület „Gordon square“-ben van, éppen az „University College London“ mellett. Itt két szoba,

<sup>1)</sup> Lásd Unitarian Almanac for 1861. 71. lap.

egy háló és egy dolgozó szoba van minden tanuló számára, melyeknek díja minden butor nélkül egy iskolai évre különböző, a szerint, a mint a szoba első, második vagy harmadik emeleti, udvarra vagy utcára nyíló, 100 frttól fel 500 forintig. A tanulóknak van egy főnöke a Hallban — jelenleg E. S. Beesley ur — ki egyszerűsminő tanár is az egyetemen. A Hall egy szakácsot tart, ki a tanulók reggelijéről, és ebédjéről gondoskodik, melynek ára hetenkint  $7\frac{1}{2}$  forinttól  $12\frac{1}{2}$  forintra rug; természetesen a határoz, hogy ki milyen ebédet eszik. A vacsorát, vagy is angolosan teát, minden tanuló maga szokta elkészíteni saját szobájában. Reggelenként a benlakók imára gyűnek össze a közteremben, — és este 11 órakor minden tanuló köteles benn lenni az intézetben, kivéve ha már előre engedélyt eszközölt további künmaradhatásra. A benlakást az intézetben erdélyi ifjainknak csupán abból az okból nem ajánlom, hogy erdélyi ifjaink nem csak a studiumok hallgathatása tekintetéből mennek Angliába, hanem azért is, hogy az angol nyelvet a lehető legjobban megtanulják. Azért erdélyi ifjainknak legcélszerűbb családos háznál lakni; mert ha akarnak, ha nem, itt kénytelenek angolul tanulni, mivel a családdal naponta többször érintkezésbe jönek; míg a Hallban lakva, csak a rendes tanórákon hallják az angol nyelvet.

Ez intézetbe tették át a „Manchester New College“-ot könyvtárával együtt, mely czélből a Hall tulajdonosai átengedtek az akadémia számára két hallgató nagy termet, hol a tanárok felolvasásaikat tarthassák. Ezek egyikében van elhelyezve a könyvtár is, melynek öre az egyik tanár, könyvtárnoka pedig az idősb tanulók egyike.

Tán különösnek is fog tetszeni, hogy angol hitrokonink londoni akademiája csak két hallgató teremmel bir; azonban tudnunk kell azt, hogy az akademiának Londonba áttétele után a theologiai osztály egészen külön választatott a többi osztályoktól. Itt csak a theologiai és philosophiai osztály maradt; a többi tudományok hallgatására a tanulók az akademiával szomszédos épületbe, a „University College London“-ba járnak. Továbbá azt is tudnunk kell, hogy az akademiának két hall-terme és három tanára lévén, a theologiai cursus három osztályának theologiai, tisztán philosophiai és nyelvészeti, és az alsóbb három osztálynak philosophiai órái ugy vannak beosztva, hogy egyik tanár órája a másikéval össze nem ütközik.

A tanárok jelenleg az akademiában ezek:

Art. L. Bacc. Tayler János Jakab, Biblia-magyarázat, egyháztörténet, keresztény-igazságok és evidentiák tanára és igazgató.

Martineau Jakab, intellectualis-, moralis-, és vallás-philosophia tanára. Mag. Art. L. Martineau Russel, a héber-nyelv és irodalom tanára. (Mindhárom a régi hugonották ivadéka).

A végezt, hogy a mennyire lehet, a tanulók jellemét és ki-képeztetését biztosítsák, akademiái szabályul fel van állitva az: „hogy minden tanuló, ki az akademiába be akar lépni, köteles a szomszéd helységekben levő három protestáns dissenter paptól a-jánló levelet és bizonyítványt szerezeni annak bebizonyítására, hogy ő az akademiába lépéskor 16 éves, hogy vizsgálat után ugy ta-láltatott, miszerént erkölcsi jelleme és természeti adományi olya-nok, melyek képessé teszik őt theologussá lehetésre, és hogy e pályát ő választotta önkénytesen“<sup>1)</sup>. Erdélyi ifjainkra nézve telje-sen kielégítő az E. főtanácstól, vagy az E. K. tanácstól kapott a-jánló levél.

Az akademiái év kezdődik october 15-én, és tart junius végeig.

Az egész akademiái cursus hat év: három alsóbb osztályu és három theologiai. A három alsóbb osztálybeli tanulók a logi-kán, ethicán és héber nyelven kívül a többi tantárgyakat az „Uni-versity College London“ban hallgatják.

Mint hogy minket erdélyiekül a theologiai tanfolyam érdekel legközelebbiről, hagyjuk a három alsóbb osztályt, és lássuk mit tanitanak a theologusoknak.

A tantárgyak az első évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet. (A három első század a Contstan-tin haláláig).

c. Ó testamentum-magyarázat. Héber történet és ré-giség; a LXX. versioból a történeti könyvek olvasása.

d. Új testamentum. Bevezetés a criticismusba és ma-gyarázatba. A három első evangelium specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok az ékesszólásban-, ima és beszéd készítésében.

f. Intellectualis philosophia.

g. Görög olvasás, a görög bölcsészek, moralisták és theo-logusok műveiből.

<sup>1)</sup> Lásd Unitarian Almanac for 1861. 74. lap.



h. Latin olvasás, hasonlólag

i. Héber az ó testamentum történelmi könyveiből.

A második évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet (Constantintól N. Károlyig).

c. Ó testamentum. „A törvény“. A LXX (a Pentateuchus). A héber canon és a LXX versio története.

d. Új testamentum. A levelek és az Apost. Csel. specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint előbb.

f. Moral-philosophia.

g. Görög, mint előbb.

h. Latin, mint előbb.

•i. Héber. A próféták könyvei.

A harmadik évben ezek:

a. Paptan.

b. Egyháztörténet, (N. Károlytól VII. Gergelyig).

c. Ó testamentum. „A próféták“. A messiási helyek kritikai tanulmányozása. LXX (a próféták iratai).

d. Új testamentum. János evangéliuma, levelei, és a Jelenések könyve specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint előbb.

f. Vállás-philosophia.

g. A keresztény vallás-tudomány története.

h. Görög és latin, mint előbb.

i. Héber. A Hagiographa, Syr és Chaldaei nyelvvel együtt.

Ezek mellett minden héten egy vallásos istenisztelet tartatik az akademiában, hol egy, vagy két tanuló is próbabeszédet mond, és a hol minden tanuló köteles jelen lenni.

A tantárgyak egy részéből hetenként két óra van mindenik osztálynak, más részéből pedig csak egy. Évenként kétszer közvizsgálat tartatik az akademiában, melynek eredményét az akademia comitee-ja egy „report“-ban közzé szokta tenni.

A papi hivatalra készülő tanulók száma az 186 $\frac{1}{2}$ -ik akadémiai évben volt 20. Ezeken kívül vannak olyanok is, kik világi pályára szándékoznak ugyan lépni, de azért a hittudományt is hallgatják.

Már most, miután ennyiben ismerjük a Manchester New College-ot, hogy a térrel is egy kissé gazdálkodjam, nem marad egyéb

hátra, mint hogy egy néhány szót szóljak a tanítás szelleméről is. A mint fennebb is emlitém, az volt az intézet alapítóinak czélja ez akademia alapításánál, hogy a tanulóktól semmi vallásforma ne kívántassék, és ez nem csak betűszerint, de szellemileg is megtartatott. Az intézetnek semmi dogmatikai szinezete sincs. A tanítási modor sokban hasonlít a régi dissenter akademiákéhoz. A tanár előadja a különböző vallásfelekezetek nézeteit, ezekhez hozzá teszi az övét, s azután a tanulókra bizza, hogy fontolják meg, és mindenki azt fogadja el, a melyik józanokosságával leginkább meg egyezik. Kiki saját maga alkotja e nézetekből a maga vallását. A nevelés, míg egyfelől teljes és tudományos, másfelől az értelmi tehetségek gondos fegyelmezésére van basírozva, és oda irányozva, hogy tudományos, és a vallásos igazság ügye iránt lelkesült apostolokat képezzen az egyházaknak. Angliának többi theologiai intézeteiben a tanuló meg van kötve dogmatikai formulákkal, melyek azt mondják neki: eddig menj, s tovább ne. — Manchester New College egyedül áll abban a szabad és tudományos szellemben, melyben a keresztény vallás igazságait vizsgálja, azt tartván szem előtt, hogy a vallás elveinek a szabad vizsgálódás terén való alapos tanulmányozása és ismerete a legjobb biztosíték a papi kötelességek teljesítésére.

**Simén Domokos.**

## Szabadirányu mozgalmak az egyház terén.

---

A politikai eszmék és socialis érdekek korunkban annyira elfoglalni látszanak minden osztályokat, hogy sokan talán csodálkozni fognak, ha valaki még egyébről, s éppen vallási mozgalmakról is beszélhet. Sőt hallhatunk nem ritkán oly nézetet is nyilvánulni, hogy a mult századokkal a vallási eszme-forrongások is elenyésztek; az emberiség fejlődésében egy éretlen időszak szülöttjei voltak azok, inkább az érzés s szenvedélyek felbuzogása, mint felvilágosult értelem s higgadt elme munkássága. A tizenkilenczedik századhoz — mondják — méltatlan lenne vallási dolgokkal komolyan bajlódni. . . . . E nézetben van valami igaz, ha a vallás lényegét egészen dogmaticus vagy formalis szempontból tekintjük; de nincsen akkor, ha a vallás igaz lényegének azt ismerjük el, a mi az valósággal, a miben t. i. szellemi nemesebb életünk táplálékot talál. Nem, a vallási eszméket nem száműzhetjük az eszmék világából. Ősrégiek azok, mint az ember a földön, és lelki s erkölcsi életünkben oly mélyen gyökereznek, hogy az utolsó vallási eszme csak az utolsó emberrel szállhat sirba. Hány embernek jut eszébe naponta az éltető lég hasznos volta, míg csekély értékű dolgok becsét érdekekkel számítgatjuk? Ily éltető elem lelkünkre nézve a vallás; létezését apróságos törekvéseink közt gyakran észre sem vesszük, midőn a hit és remény biztatásában, midőn olykor megfejthetlen áhítózásokban körülheng s öleiben tart. Miként az illat a virágnak, ugy a vallásos érzés s eszmék is a léleknek természetes áradozásai. És ha bizonyos az, hogy a vallásos elemeknek az emberiség lelkében örök oltár van emelve, melyen füstölögni azok soha meg nem szűnnek: ki merné állítani, hogy azok az elemek természetes kifejlődésöket s állandó alakulásukat tartalomban és formában bevégezték; hogy a forrongás megszűnt, mert a tökély elkövetkezett? Avagy ki szabhat határt az örök változás s tökélyre törekvés nagyszerű processusának, mely örök törvényként uralkodik nem csak a természetben, hanem az esz-